

ГОДИШНИК НА СТУДЕНТИТЕ ПО СОЦИОЛОГИЯ
АСОЦИАЦИЯ НА СТУДЕНТИТЕ ПО СОЦИОЛОГИЯ В СУ
КАТЕДРА СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Том 1, 2005

ОФИЦИАЛНАТА ИДЕОЛОГИЯ И ВСЕКИДНЕВНО СЪЗНАНИЕ ВЪВ ФИЛМА “ДВОЙНИКЪТ”

АНТОАНЕТА УЗУНОВА

КУРСОВА РАБОТА ПО СОЦИОЛОГИЯ НА СОЦИАЛНАТА РЕГУЛАЦИЯ
РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. Д-Р ПЕТЯ КАБАКЧИЕВА

Предмет на настоящата курсова работа е напрежението между официална идеология и всекидневно съзнание в периода на социалистическото управление в България, разгледана във филма "Двойникът" от 1980 г. на режисьора Николай Волев. Едва ли могат обаче да се изброят изчерпателно всички характерни особености на официално пропагандираната идеология на социалистическия строй и начините, по които хората скрито или полу-явно реагират на налаганите им ограничения на действие и мислене. Тази задача е доста амбициозна за разработване в рамките на една курсова работа и затова ще се ограничи до разглеждането на проблема само в по-горе споменатия филм.

Интересен е въпросът за вътрешното отношение на хората към официалната идеология и към променящите се "партийни директиви". А той е не по-маловажен, тъй като всеки човек, живял по времето на социализма е не само обект, а и субект на системата и независимо от вътрешните си убеждения, дори и с "бездействието" си хората приемат да участват в "поддържането на реда".

В настоящата курсова работа понятията социализъм и идеология ще дефинирам по следния начин: 1.) от гледна точка на "господството на политическите над пазарните механизми в организацията на икономиката"¹; 2.) "политическа система, в която и официално, и на практика Партията упражнява пълен монопол над властта"², и се стреми да контролира и санкционира всяка изява в обществото; 3.) Партията, сраснала се с държавата определя ценностите на самия човек, тя определя "мярата за добро и зло"³. Под понятието идеология ще се разбира: налагането на интересите на определена група, които се представя за всеобщи интереси на обществото.

Преди да разгледам въпроса за напрежението между официалната идеология и всекидневно съзнание, илюстриран във филма "Двойникът", трябва да се потърси отговор на въпроса: Какви са условията, позволили появата му 9 години преди падането на социалистическия режим в България, защото в него ясно са показани проблематичните моменти между всекидневната гледна точка на обикновения човек и официално обявените цели при изграждането на социалистическото общество?.

Въпросът е особено важен, защото тогавашната ситуация в България и официалното, т.е. партийното и държавно отношение към културата е, че тя е предназначена да съдейства за тоталното господство на комунистическия мироглед и за създаването на едно ново общество, дълбоко предано на делото на Партията. Човекът на изкуството е бил натоварен с важната задача да е инженер на човешката душа, но при изпълнението ѝ той е бил

¹ Бъргър, П., "Капиталистическата революция", С. 1998г., стр.206

² Бъргър, П., "Капиталистическата революция", С. 1998г., стр. 211

³ Тодоров, Ц., "На предела", С. 1994г., стр.132

внимателно контролиран, зорко следян, санкциониран и цензуриран съгласно действащите партийни директиви.

Отговорът на този въпрос може би се съдържа във факта, че краят на този тип управление е вече бил предвиждан като неизбежен от управляващия партиен елит или т.нар. номенклатура. Това твърдение се опира например на опитите на Партията в края на 50-те и началото на 60-те години на 20 век, когато в общи линии режимът на Живков е укрепен, да се търсят и експериментират нови начини за повишаване ефективността на икономиката, изпаднала в криза, сериозните проблеми с поддържането на огромната бюрокрация, ширещата се корупция. Огромен проблем за Партията става и спада на идеализма, липсата за мотивация в партийния живот, ширещата се апатия сред младежта и интелигенцията. За това свидетелства фактът, че на IX партиен конгрес през 1966г. се издигат призови за приобщаване на младите въпреки много добре организираната система за приобщаване на младите към официалната идеология като пионерските и комсомолските организации. Търсенето на решение за преодоляване на икономическите и политически проблеми до голяма степен подкопава идеологическите основи на социалистическия строй, легитимацията на властта.

През 70-те години в резултат на "отварянето" навън, на по-свободните контакти с несоциалистическите държави, чуждестранния туристопоток и постепенното допускане на по-широк кръг проблеми до публично разискване и до средствата за масова информация, в България нахлуват не само чуждестранни влияния и моди, но и се стига неизбежно до засилване на критиките срещу режима и на недоволството от явното разминаване между действителността и представяните на обществото отчети за осъществяването и прогнози за бъдещето развитие. Тези критики в епохата на "реалния социализъм" български идеолози оправдаха със създаването на теорията за двете правди - малката и голямата. Голямата правда била същината на комунистическата идеология, идеалът; малката - частните отклонения от генералната линия. Така от измислените двойка за правдите малката правда неочаквано, но неизбежно се свърза с другото словосъчетание - "реален социализъм". През 80-те години публично се лансира идеята за т.нар. "социални отдушници" или от руски език "козел опущение". Целта на тези отдушници (или кранчета от руски език) е била, когато се натрупа социално напрежение те да бъдат пускани в действие. Позволявали са се преводи на забранени до този момент книги, имитирала се е свобода на словото в някои вестници, имало е изложби на авангардни художници, но всичко това, разбира се, след цензура и привличането на много от творците към властта с изкушенията на материалните облаги, привилегиите и високите постове.

В търсенето на нови начини за удържане на легитимността на властта и на обществения идеал в съзнанието на хората е и обръщането на официалната идеология към миналото, към историята на България. По принцип социализмът черпи своите основания от бъдещето. Целият процес на "социалистическо строителство" е насочен напред, към бъдещето и се извършва със съзнанието за историчност, за изграждане на "ново общество", за настъпване на "нова епоха".

В тази връзка обръщането назад към миналото и подчертаването на самостоятелната културна идентичност и самобитност на България изглежда несъвместимо с официалната идеология.

Ако обаче то бъде разгледано в контекста на процеса на постепенната загуба на мотивация у младите за участие в политическия и обществен живот и на разпространяващия се климат на апатия и отчуждаване между Партията и народа, между идеология и всекидневие, тържественото честване на 1300 годишнината от основаването на България, многобройните изложби на тракийските съкровища в чужбина, разцвета на историческите филми и книги намират своето обяснение. Но по този начин обръщането към миналото не разрешава, а още повече задълбочава кризата, защото "традициите сами по себе си са анти-социалистически"⁴. Този мощен националистически дискурс ясно показва, че официалната идеология се намира в дълбока криза.

Преакцентирането върху славното българско минало, както и подчертаването на приноса на България в космическата надпревара и издигането на националния престиж от българските спортисти спомагат за отвлечане на вниманието на хората от проблемите на настоящето и за поддържане на народния оптимизъм и вяра в "светлото бъдеще".

Това дълго отклонение илюстрира непрекъснатата криза между официалната идеология и всекидневното съзнание. Непрекъснатите опити на официалното партийно ръководство да нормализира, да тушира напрежението, да намери нови пътища, чрез които да либерализира различни сфери от обществения живот чрез социалните отдушници намират приложение и в киното. Смятам, че филмът "Двойникът" е пример в това отношение.

Социалистическият режим в България умело "експлоатира" идеологически дълбоко вкоренени норми и ценности, което спомага не само за рационалното му възприемане като нещо, носещо практическа полза, но и за по-дълбокото му психологическо приемане от хората.

Пример за такова "консервиране" и засилване на определен тип нагласа е умишленото подтискане на всякакъв индивидуализъм и засилване на колективизма с

⁴ Димитров, Г., "България в орбитите на модернизацията", С. 1995г., стр.234

постоянното включване на индивида в колективни дейности /бригади, паради, манифестации, ленински съботници и т.н./. По време на развитието на действието във филма "Двойникът" се показват манифестации на млади хора. На този колективизъм обаче по думите на П. Бъргър противостои индивидуализма като "оттегляне в частното пространство на семейството, приятелството и личното потребление, което поне относително е защитено срещу тоталитарната мъртва хватка на колектива"⁵

Има някои основни момента от социалистическата идеология, които се пропагандират като задължителна и приета от всички рамка на мислене и независимо от личното ѝ възприемане от всеки отделен човек, тя оказва своето влияние по един или друг начин. Личната отговорност, която е важна инструментална характеристика и ценност на либерализма, може да бъде твърде тежко бреме за отделния човек, а при монополното ѝ присвояване от страна на социалистическата държавата да бъде изразител и единствена институция, отговорна за оформянето на върховните ценности и цели на обществото хората чувстват известно успокоение, облекчение. Те вече не са лично отговорни при вземането на най-важните и съдбовни решения, засягащи тяхната собствената и на техните деца съдба. Самата идеология е не само разбираема за всички и предлагаща готови отговори на всички въпроси, съдържащи се и в много от лозунгите. Във филма "Двойникът" управителят на магазин Иван, който временно в публичното пространство заменя своя братовчед доцент Денев, в неловките ситуации, в които попада четете лозунгите по стените и никой не подозира, че тези мисли, които всички са свикнали да слушат и гледат са от стените на техните кабинети и заседателни зали, т.е. те са забравили какво гласят те, хората сякаш са забравили за тяхното съществуване: *"Нека изучим законите на природата, за да можем да я управляваме, както трябва"; "Да повишим рязко качеството и ефективността на родната наука"*. Във всекидневното им поведение хората следователно се придържат към "инструменталното мислене и поведение"⁶, а не се замислят и не проблематизират спуснатите им от горе цели, идеали и задачи.

Хората, които външно се подчиняват покорно и пасивно на спусканото им от горе приемливо и желано поведение всъщност смятат, че те подчиняват само собственото публично, външно поведение, а в личния си интимен свят остават верни на себе си. По този начин доцент Денев не възприема като нередна идеята братовчед му временно да го замести, докато той завърши своя научен труд, достатъчно е само неговото външно поведение да отговаря на наложеното от горе нужно и желано поведение. По същия начин и братовчед му

⁵ Бъргър, П., "Капиталистическата революция", С. 1998г., стр. 226

⁶ Тодоров, Ц., "На предела", С. 1994г стр. 133

има единствено притиснения от средата, в която трябва да се движи. В приемането на предложението той е насърчаван от настоятелното убеждаване от съпругата си, която в това предложение вижда шанс за своето дете да продължи образованието си във висше училище: *“...не мислиш за детето, ще го вкара в университета...”*. Този епизод се вижда, че образованието е ценност, защото дава по-големи шансове за лична реализация. Но въпреки, че образованието (средно и висше) през 80-те години се е масовизирало съществува нагласата, че приемането трябва да стане по “втория начин”. По този начин братовчедът Иван успява да се уреди и с ведомствено жилище. В условията на икономически дефицит в българското социалистическо общество се пренареждат, подменят се ценностите – Колишева закъснява за заседание, защото е чакала на опашка за чушки.

Една твърде характерна черта на социалистическата идеология е сливането на личната и обществена биография. Всичко се прави в името на "социалистическото строителство", а всекидневието на обикновения човек се измерва с мащабите на историческото действие и се героизира. Социализмът е един отложен проект, който трябва да се реализира в бъдеще и това би трябвало да нормализира и отстранява напрежението във всекидневието на хората. Тъй като комунизмът, а в по-близка перспектива - "развитият социализъм" – се пропагандира като дълбоко хуманен, носещ абсолютна справедливост за всички членове на обществото, то самата мисъл, че е възможно някой да не отдава всичките си сили за построяването му изглежда нелогична и дискредитираща личността. Този момент е илюстриран още в самото начало на разглеждания филм – в хранителния магазина, в който работи управителя Иван има надпис: *“Профгрупата – отговорна за изпълнението на плана!”*

Постепенно с увеличаване на неефективността на социалистическата икономика и все по-далечното отлагане на осъществяването на "светлото бъдеще" се стига не само да загуба на вяра в идеалите и постижимостта на комунизма, но и до създаване на деформирани и двойствени критерии за "нормално" и "естествено". От своя страна работниците изработват чисто икономически механизми за съпротива на налаганите им ограничения / "кражба" на работно време; присвояване на държавно имущество; неефективен и некачествен производствен процес/. Присвояването от общата собственост е показано и във филма “Двойникът” в сцената, когато управителят на магазин за хранителни стоки Иван заплашва със санкции своя колега, ако не продава маслините с вода и не сменя салам с по-ниска цена с друг с по-висока цена заради тяхната външна прилика. Тези действия на хората са показателни за това, че е подкопана вярата в идеалите, устойчивостта на идеологията и на самия строй. Това довежда до създаването на двойни стандарти и до "живот, съобразен с

лъжата"⁷, при който всеки е длъжен да действа и говори публично съобразно официалната идеология, дори и да не вярва в нея.

Интересни са някои форми на извъникономическа принуда, показани в разглеждания филм -например системата на жителството. По този начин по време на социалистическото управление в България хората са били лишени от възможността за социална мобилност – в края на филма за управителя на хранителния магазин е изключително трудно да се раздели с новото и луксозно жилище и обзавеждане. Тези мерки са имали за цел да накарат хората да участват в специфични, непривлекателни производства и които също се утвърждават не само законово, силово, но и на базата на по-дълбоки традиционни психологически нагласи на българина - привързаността към семейството, към родния край. Този по-дълбок психологически пласт проличава ясно именно в днешните условия, когато официално хората имат свобода на местоживееене и движение, но голяма част от тях, въпреки тежкото икономическо положение на някои райони, не поемат риска от смяна на местожителството и местоработата си, прекарвайки години в очакване “положението да се оправи”.

Според доцент Петя Кабакчиева все по-популярна в масовото съзнание на българина от 70-те години на 20 век и след това става т.нар. “оправен човек”, който “в условията на дефицит успява да задвижи малко капризните механизми на производството и потреблението”⁸. В разглеждания филм заместникът на доц. Денев успява да стане професор, да създаде център за красота и здраве, да оглави комисии в различни градове, ангажирани в селското стопанство. Всички тези занимания му носят контрактиции, престиж, слава, материални придобивки. По този начин своето обществено и професионално място и положение заместникът на доцент Денев използва за лични облаги. Като почти естествено явление във филма са показани незаконови механизми за собствени придобивки.

Интересни са въпросите например дали освен за икономически промени през 1989 г. беше узрял моментът и за промени в мисленето на хората? Дали засилващите се критики срещу някои отрицателни обществени явления в последните години на социалистическия период и еуфорията от "края на комунизма" са достатъчно показателни за съзнателното отхвърляне на социалистическия тип устройство от българското общество и за готовността на българина да поеме риска за извършването отново на сериозни обществени промени в името на нов обществен идеал.

Модерността е противоречива, антагонистична и затова тя естествено поражда и своите отрицания – "силата и на старите и на новите тоталитарни движения почива на факта,

⁷ Михайловска, Е., "Пост-тоталитарните общества", Годишник на СУ, т.84/1992

⁸ Пак там

че се опитват да дадат отговор на наистина една реална потребност", твърди Карл Попър в книгата си "Отвореното общество и неговите врагове". Социалистическите режими са феномен на Модерността, но цената, която трябваше да се заплати за този човешки експеримент беше много висока – много разбити човешки събди.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Бъргър, П., "Капиталистическата революция", С. 1998г.;
2. Михайловска, Е., "Пост-тоталитарните общества", Годишник на СУ, т.84/1992;
3. Кабакчиева, П., "Героите на нашето време", Социологически проблеми, 1991г., кн.4;
4. Калинова, Е., Баева, И., "Българските преходи 1944-1999", С. 2000г.;
5. Димитров, Г., "България в орбитите на модернизацията", С. 1995г.;
6. Тодоров, Ц., "На предела", С. 1994г.